

TÜKETİM TOPLUMUNDA GÖZETİMİN TEMEL GÖRÜNÜMLERİ: BİR PANORAMA

Ayşe MERMUTLU*

ÖZ

Gözetim süreç ve pratikleri, modernlik sürecinde yüklediği yeni işlevler ve geç modern koşulların kapsamlı getirileri doğrultusunda kazandığı yeni görünümü ile çağdaş toplumun belirleyici bir bileşeni olmaya devam etmektedir. Çağdaş toplum söz konusu olduğunda “bilişim teknolojileri”ne dayalı olarak ölçek ve kapsam bakımından yeni boyutlara ulaşan gözetimin, başka alanların yanısıra, toplumun tanımlayıcı bir yönünü oluşturan tüketim süreç ve pratikleri boyunca işlerlik kazandığı görülmektedir. “Tüketim toplumu”nun özgül koşulları çerçevesinde belirlenen ve işlerlik kazanan gözetim süreçlerinin doğası, bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Söz konusu çerçevede öncelikle gözetimin yeni araçları üzerinde durulacak, daha sonra tüketim üzerinden işlerlik kazanan gözetim süreç ve pratikleri ele alınarak bunların mevcut toplumsal eşitsizlikleri koruma ve yeniden üretme potansiyeline işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tüketim toplumu, Tüketim, Gözetim, Bilişim teknolojileri, Veri tabanları

MAIN ASPECTS OF SURVEILLANCE IN CONSUMER SOCIETY: A PANORAMA

ABSTRACT

Surveillance processes and practices continue to be a decisive component of contemporary society with new functionalities gained through the process of modernity and new aspects acquired in line with the comprehensive gainings of the conditions of late modernity. It is seen that surveillance reaching new heights in terms of scale and coverage based on information technology becomes operational, among other areas, through consumption process and practices which constitute a defining aspect of contemporary society. Characteristics of the surveillance processes determined and rendered operational by the specific context of the consumer society is the subject of this article. Firstly it will be elaborated on the new tools of surveillance, then surveillance processes and practices rendered operational through consumption will be dealt with and their potential of maintaining and reproducing the current social inequalities will be pointed.

Key Words: Consumer society, Consumption, Surveillance, Information technology, Databases

Giriş

Geç modern dönemin özgül koşulları, onu modernliğin daha erken evrelerinde var olduğu halinden niteliksel olarak farklı kılan bazı özelliklerin belirlenmesine imkan

* Yrd.Doç.Dr.; Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Elazığ, amermutlu@gmail.com

vermektedir. Bunların başında “gözetim araçları” olarak adlandırılabilir olan şeyin uğradığı dönüşüm gelmektedir. Bilgisayar ve telekomünikasyon teknolojilerinin enformasyon toplumu kuramcılarına esin veren çarpıcı gelişim trendi, çağdaş toplumsal gözetimi de belirleyen bir parametre olarak değerlendirilmektedir. Bilginin hacim, yoğunluk, yaygınlık, erişilebilirlik ve işleniş tarzı gibi parametreler bazında uğradığı dönüşüm, özünde bilginin kullanım ve denetimine sınımsız bağlı olan gözetim süreç ve pratiklerinin doğasında da tayin edici değişimlere yol açmaktadır.

Çağdaş toplumda gözetim, Habermasçı anlamı ile “sistem dünyası”nın sınırlarından taşarak “yaşam dünyası”na yayılma ve bu dünyanın içinde işleyen bir süreç olma eğilimi göstermektedir. Nitekim “postmodern gözetim teorileri” de, gözetimin analizinde kapitalist şirketler, bürokratik yapı, ulus devlet, vs. eksenli değerlendirmelere odaklanan “modern teoriler”den farklı olarak; teknoloji tabanlı, bedeni nesneleştirilen, gündelik, evrensel gözetim biçimlerine odaklanmaktadır (Lyon, 2013: 79-80). Gözetim, işlerlik kazandığı yeni kanallar boyunca, “yaşam dünyası”nın bizzat içinde, gündelik yaşamın sıradan rutininde gerçekleşmektedir. Çağdaş toplumsal katılımın ana görünümünden biri olarak öne çıkan tüketim, söz konusu bağlamda, gözetimin işlerlik kazandığı kanallardan biri olarak da işlevselleşmektedir. Gözetimin tüketim pratikleri boyunca, bu pratikler üzerinden gerçekleştirilen, aynı zamanda söz konusu pratikleri destekleyen ve onlara yeni imkanlar bahşeden bir süreç olarak varlık kazandığı görülmektedir. Bu durum, gözetime önceden planlanmamış, tasarlanmamış doğrultularda genişleme ve işlerlik kazanma olanağı sağlayan bilişim teknolojilerine dayalı yeni gözetim araçları sayesinde mümkün olmaktadır.

“Elektronik Göz”: Bilişim Teknolojileri Tabanlı Süreç ve Pratikler

Enformasyon toplumu kuramının T. Stoiner ve Y. Masuda gibi iyimser yorumcuları, bilginin tüm topluma yayılmasından ve böylece daha uyanık ve eğitimli bir kamu yaratılmasından ötürü, “enformasyon toplumu”nun demokrasiyi geliştirici ve zenginleştirici bir evreyi temsil ettiği kanaatindedirler. Şimdi “iktidarın yeni köşe taşı” olarak enformasyon, geçmiş dönemlerdeki paradan ya da topraktan farklı olarak, yaygın bir şekilde dağıtılmaktadır. Bilgi akışlarını tek bir merkezden denetleme olasılığı söz konusu olmadığından, Orwell’in anti-ütopyasında tasvirini yaptığı türden bir totaliter eğilim ya da tahakküm enformasyon toplumu koşullarında mümkün gözükmemektedir. Tersine, insanı özgürleştirici potansiyelleriyle söz konusu koşullar, bir “konsensüs demokrasisi”ni davet etmektedir (Kumar: 1999: 27-8). Bununla birlikte, aynı koşullar, enformasyon toplumunun “çarkları” konumundaki bilişim teknolojilerinin mümkün kıldığı ve bu nedenle daha önceki dönemlerde eşine rastlanamayacak denli yoğun bir kayıt altına alma sürecini de mümkün hale getirmekte ve işler kılmaktadır. Söz konusu süreç, Orwell’daki totaliter yapıyı karakterize eden “merkezileşme” kriterine dayalı olmaksızın bireylerin gündelik yaşamına nüfuz edebilme potansiyelini hayata geçirmektedir. Birey, şimdi, çoğul odaklar tarafından

işletilen çok yönlü ve kuşatıcı bir kayıt atına alma ve gözetim sürecinin edilgen faili durumundadır.

Geç modernlikte bilişim teknolojilerinin gözetim süreç ve pratiklerinin doğasında yol açtığı değişimleri tartıştığı kapsamlı çalışmasında D. Lyon (1997), “enformasyon toplumu”nun rahatlıkla (ve özellikle) bir “gözetim toplumu” olarak değerlendirilebileceği savını temellendirmektedir. Kişisel nitelikli bilgilerin, büyük şirketlere ve devlet dairelerine ait güçlü bilgisayar veri tabanları kullanılarak toplanmakta, saklanmakta, çağrılmakta, işlenmekte, eşleştirilmekte, pazarlanmakta ve dolaşıma sokulmakta olduğuna dikkat çeken Lyon, son derece uzmanlaşmış kurumların kişisel veri toplamada – telekomünikasyonla bir araya getirilmiş bilgisayar gücünü tanımlayan – bilişim teknolojilerini giderek daha çok kullanır hale gelmesiyle, sıradan insanların gündelik yaşamın rutininde geçmişte eşi görülmedik ölçüde gözetim altında tutulduğuna dikkat çekmektedir. Burada betimlendiği şekliyle gözetim, “gündelik, sıradan, olduğu gibi kabul edilen bir dünyayla, bir banka makinesinden para çekmeler, telefon etmeler, hastalık yardımı için başvurular, araba kullanmalar, kredi kartı kullanmalar, isme gönderilmiş reklam broşürleri almalar, kütüphaneden kitap seçmeler, yurtdışı yolculuklar için sınırlardan geçmeler dünyasıyla ilgilidir” (Lyon, 1997: 16). Bilgisayarlar ve onlarla bağlantılı iletişim sistemleri üzerinden gerçekleştirilen tüm bu işlemler sırasında yapılanların bir izi bırakılmakta; sözü edilen her bir durumda bilgisayar işlemleri kaydetmekte, bunları mevcut verilerle karşılaştırmakta, gerekli kontrolleri gerçekleştirmekte, kişisel hayata ilişkin pek çok ayrıntıyı saklayarak mali, yasal, vb. durum değerlendirmesi yapmaktadır. Bilgi saklama kapasitesini, işlem potansiyelini ve veri çağırmaı önemli ölçüde geliştiren bilişim teknolojilerini söz konusu amaçlar doğrultusunda kullanan örgütler, artık, tek tek insanların süregiden gündelik hayatlarının ayrıntılı bir tablosunu; yani mali durum, sosyal yardım almaya uygunluk, ikamet, eğitim deneyimi, sağlık kayıtları, tüketici öncelikleri, suç oluşturan faaliyetler gibi konulara ilişkin verileri kolaylıkla elde edebilmektedir (Lyon, 1007: 119-120).

Bilişim teknolojileri, özellikle ayrı yerlerde ve dağınık olan verilerin bir araya getirilmesini mümkün kılması yönüyle, önceki dönemlerden niteliksel olarak farklılık gösteren bir gözetim olanağını davet etmektedir. Bu “bir araya getirme”, veriyi toplamış olan spesifik bir örgüt içinde olduğu kadar, hem coğrafi olarak hem de işlev bakımından uzak örgütler arasında da gerçekleştirilebilmektedir. “Veri ilişkilendirme” ya da “bilgisayar eşleştirme” pratiğini tanımlayan söz konusu işlemde, suçluları izleme, vergi kaçırma ya da sosyal yardım sahtekârlıkları gibi suiistimalleri sınırlama amaçlarına yönelik olarak, farklı veri tabanlarındaki kayıtlar birbirleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu süreçte, önceleri farklı veri tabanlarında ayrı duran veriler, verili bir dizideki bireylerin daha tam bir resmini elde etmek üzere birleştirilmekte; bir başka deyişle bireyler hakkındaki ilişkisiz bilgisayar dosyaları, insan gruplarını benzer bir kategoride – örneğin, yasaları ihlal ettiğinden şüphe duyulanlar ya da potansiyel tüketiciler/müşteriler kategorisinde – tanımlanmak üzere eşleştirilmektedir (Lyon, 1997: 77-120). Telekomünikasyon ve sofistike istatistik teknikleriyle bir araya getirilmiş bilgisayar sistemlerinin çeşitli kaynaklardan farklı amaçlarla toplanmış

verileri ilişkilendirme gücü, böylelikle, kişilerin ve toplulukların her tür profilinin oluşturulabilmesini mümkün kılmaktadır.

Bilgisayar eşleştirme, Lyon'a göre, gerek devlet gerekse ticari örgütler düzleminde en kapsamlı ve en hızla büyüyen gözetim trendini temsil etmektedir. Kişisel kimlik ve ihlallerin ortaya çıkartılmasını kolaylaştıran bilgisayar eşleştirme, sosyal denetim süreçlerini güçlendirmektedir. Bu doğrultuda bilgisayar eşleştirmenin büyük erdemi, veri öznelerinin tüm kategorilerini belirli kriterlere göre ayırabilmesindedir. Bununla birlikte, söz konusu işlem bir kere başladığında genelleşme eğilimi göstererek çok büyük bir kesimi kapsayabilmekte, hemen herkes "bilgisayar ağına" yakalanabilmektedir. Bu durum, Gary T. Marx'ın "kategorik şüphe" olarak adlandırdığı şeyi teşvik etmektedir: "Kendi rızaları olmaksızın gözetim operatörlerine ifşa edilen bir istatistiki 'grubun' yine kendi rızaları olmaksızın üyesi olan insanlar, tüketici reklam kampanyalarının hedefleri veya vergi kaçırmanın ya da sosyal yardım sahtekarlıklarının şüphelileridir" (Lyon, 1997: 298). Bilgisayar eşleştirmede kaçınılmaz olarak kişisel verilerin kontrolünün kaybedilmesi; önceden kendilerine karşı hiçbir şüphe olmadığı halde insanları "avlayan" bir ağın oluşturulması ve "ham girişler" in suçsuzlukları kanıtlanana kadar suçlu kategorisinde değerlendirilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda, pek çok yasa tarafından korunan suçsuzluk varsayımı altüst edilmekte ve kişinin suçsuzluğunu kanıtlayana kadar suçlu olduğu varsayılmaktadır (Lyon, 1997: 129-156). Bilgisayar eşleştirme pratiği, Lyon'a göre, tek tek yurttaşlarla düzenleyici örgütler arasındaki ilişkileri önemli oranda etkilemekte ve özellikle de yoksulları, savunmasızları, azınlıkları marjinalize etme ve büyük bürokratik güçler karşısında olumsuz bir konuma yerleştirme eğilimi göstermektedir (Lyon, 1997: 30, 156).

Bilişim teknolojilerinin gözetimin doğasında yol açtığı önemli dönüşümlerden biri, bilgisayar eşleştirme pratiğinde örneklendiği üzere, gözetim araç ve sistemlerinin kendi kendini artırma-çoğaltma ya da katlama kapasiteleri ile ilgilidir. Burada, öncelikle, teknolojilerin çok çeşitli yollardan bir araya getirilmesi ve bu yollardan her birinin bilgisayar gücünün başlangıçtaki potansiyelini artırması söz konusudur. Bir yandan iletişimi çok daha kolaylaştıran ağ oluşturma standartları ortaya çıkmakta, bir yandan da dağıtılmış veri tabanı yönetimini ve işletim sistemini organize edecek teknikler geliştirilmektedir (Lyon, 1997: 73-75). Bununla ilişkili olarak da, kişisel veri dizilerinin, istedik doğrultularda yeniden düzenlenip işlenerek artırılmış bir kullanımı söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda mesela J. Rule, gözetim sistemlerinin "kendi kendisinden beslenme" eğilimine dikkat çekmektedir. Bununla Rule, veri toplayan örgütlerin, doğrudan veri öznelerin kendisine sormaktansa öteki kayıtlardan ona ait kişisel detayları elde etmeye giderek daha fazla yaslanmaya başladıklarını anlatmaktadır (Lyon, 1997: 79).

Böylesi kavrayışlar, bilgisayar sistemlerinin "denetim dışında" geliştiği görüşüne güç kazandırmaktadır. Nitekim *The Rise of the Computer State*'de D. Burnham, bilişim teknolojilerinin kendilerini, sadece seçimle gelmiş karar mercilerinin değil herkesin doğrudan kontrolünün ötesinde çoğalttığını ima etmekte (Lyon, 1997:

24); bilişim teknolojilerinin yeni bir gözetimin işareti olduğu yolundaki görüşün etkili savunucularından G. T. Marx, benzer şekilde, “sorunun sadece teknoloji yanlı ellere düştüğünde ortaya çıktığı” şeklindeki yaygın varsayımın ima ettiğinin aksine, söz konusu teknolojilerin çağdaş liberal demokratik toplumlarda *kullanımının* giderek artan oranda bir totaliter potansiyel taşıdığına dikkat çekmektedir. G. T. Marx’a göre, bilgisayarlar gözetimin doğasını niteliksel olarak değiştirmekte; gözetimi genişletmekte, derinleştirmekte ve “gündelikleştirmekte”dir. “Yeni gözetim” uzaklığı, karanlığı, fiziksel engelleri ve – bilgisayarların saklama ve veri çağırma kapasitesinin ortaya koyduğu gibi – “zamanı” aşmaktadır. Görünürlüğü düşüktür veya görünmezdir; veri özneler bu yeni gözetimi giderek daha az fark etmektedir. Yeni gözetim, özgül kuşkuları tanımlamaktan kategorik olarak şüpheciliğe yönelmeyi içermektedir. Hem daha yoğun, hem daha yaygındır; “ağ, daha ince, daha esnek ve daha geniştir” (Lyon, 1997: 80-1).

Bilişim teknolojilerinin gözetim süreçlerine eklenmesi, gözetim kapasitesini bütün boyutlarıyla önceki dönemlerde görülmedik ölçüde artırmaktadır. Bununla birlikte, elektroniğe dayalı gözetim sistemleri ile gündeme gelen gözetim kapasitesindeki bu genişleme, çoğunlukla, çağdaş toplumsal katılımın bir koşulu ve sonucu olarak varlık kazanmaktadır. Lyon’un (1997: 17) altını önemle çizdiği gibi, “(g)özetim sistemleri aynı zamanda da, bizim doğru ödemeyi yaptığımızın, doğru sosyal yardımları aldığımızın güvencelenmesi, terörizmin ve uyuşturucu kaçakçılığının kontrol edildiğinin, en son tüketici ürünlerinden haberdar edildiğimiz, sağlığımızı tehdit eden riskler hakkında uyarılabileceğimizin, seçimlerde oy kullanabileceğimizin, mal ve hizmetler için taşınması zor nakit parayla değil de plastik kartlarla ödeme yapabileceğimizin vs. garantilenmesi anlamına gelir”. “Yeni gözetim”, bütün bu süreçler ve işlevler boyunca, bütün parametreleri ile gözetim kapasitesindeki bir artışa karşılık gelir.

Bilişim teknolojilerinin gözetim kapasitesinde yol açtığı artışın bir diğer cephesini internet fenomeni temsil etmektedir. Kimi yorumcular interneti, enformasyon toplumu kuramının iyimsiz öngörülerini destekleyen etkili bir özgürleşim enstrümanı olarak selamlamaktadır; bu bakış açısından internet sadece, enformasyonun en büyük güç olarak algılandığı bir çağda bilgiyi bir yerden bir başka yere hızla taşıyan bir iletişim aracı değildir; o, aynı zamanda ve daha önemli olarak, denetimden uzaklığı, zaman ve mekândan bağımsızlığı, kısaca sahip olduğu anonim ve anarşist karakteri sayesinde otoriter yönetimleri çok daha fazla sınırlandırma ve bu yöndeki eğilim ve girişimlere ket vurma gücüne sahiptir. Bir merkezin olmadığı siberuzayda insanlar tekil odaklardan ya da otoriter yöneticilerden bağımsız olarak fikir ve taleplerini ifade edebilmekte; ve mesela otoriter yönetimler içindeki muhalif kesimler bu teknoloji sayesinde uluslararası normlara ters düşen uygulamaların önlenmesi konusunda dış dünyadan daha kolay destek alabilmektedirler. Bu bağlamda internet özgürlüğün, demokrasinin ve açık toplumun ideal bir göstergesi olarak değerlendirilmekte ve bununla bağlantılı olarak “internet/enformasyon çağı toplumları”nın daha özgür ve demokratik toplumlardan oluşacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte, özgürlüğün teknolojik altyapısını oluşturduğu düşünülen internet, sıradan insanlar hakkında kişisel

düşbed

enformasyonun daha önce görülmedik ölçüde ortaya saçılmasına yol açmakta ve ağ üzerindeki milyonlarca insanın izlenebilmesini kolaylaştırmaktadır (Bozkurt, 2000: 71-3). Böylelikle internetin vaat ettiği “daha fazla özgürlük”, “gizliliğin daha fazla ihlali” ile aynı pakette yer almakta; “online gizlilik” konusundaki kaygılar sıradan vatandaşlardan büyük örgütlere kadar her kesimin sorunu haline gelmektedir (Bogonikolos, 1999; Bozkurt, 2000: 73). Bugün enformasyon teknolojilerini yoğun bir biçimde kullanan insanlar diğerlerinden daha fazla gözetim altındadırlar; online alışverişler, internet üzerinden gerçekleştirilen ticari işlemler ve ödemeler, ziyaret edilen web siteleri, vb. gibi etkinlikler, kişisel özellik ve alışkanlıkların daha kolay izlenebilmesinin önünü açmaktadır: “(G)ünümüzün global köyünde, postane müdiresi artık bütün köylüler hakkında her şeyi bilir hale gelmiştir” (Brown; Mccune, 1999; Bozkurt, 2000: 72).

Çağdaş gözetimin belirleyici yönü, bilişim teknolojilerine dayalı sistemler dolayısıyla gerçekleştiriliyor oluşudur. Önceleri klasörlere takılan ve dolaplarda saklanan kağıtlara kaydedilen veriler, şimdi bilgisayarlara kaydedilmekte ve bilgisayarlar tarafından işlenmektedir. Bürokratik örgütün diline yeni teknolojilerin dilinin eklenmesi ya da kağıda dayalı belgelemeden dijital belgelemeye kayış, Lyon’a (1997: 60-84) göre, gözetimin doğasında ve kapsamında tayin edici değişikliklere yol açmaktadır. Elektronik, en temel düzeyde, gözetimi artırmaktadır; bu, hem özellikle izlemek ve kontrol etmek üzere kurulmuş sistemler hem de başlangıçta görünüşte farklı amaçlarla kurulmasına rağmen gözetimi de teşvik eden sistemler için geçerlidir. Kişilerin zaman ve mekan içindeki yerlerini belirten kayıtlar, şimdiye dek görülmemiş bir kesinlikle oluşturulmaktadır. Gözetim, elektriğin bahsettiği imkanlarla gündelik hayatın rutinlerinde daha da derinlere sızmakta; gözetimin kendisi daha verimli, daha yaygın ve aynı zamanda da daha az görünür bir hal almaktadır. Özellikle ileri istatistik yöntemleri ve gelişmiş telekomünikasyon teknolojileri ile bir arada kullanılan bilgisayarlarla bilgisayar eşleştirme, profil oluşturma, vb. gibi gözetimin yeni kapsam ve doğasını belirleyen işlemler mümkün hale gelmektedir. Bu arada insani değerler verimliliğe tabi kılınmakta ve bireyler, veri tabanlarında dolaşımda olan kodlanmış numara ve harf dizilerine; “veri-imgelere” indirgenmektedir. Tamamen tek yönlü bilgi aktarımına bağlı olarak oluşan veri-imge, kişinin gerçek varlığının önüne geçmekte ve hayatta karşılaşılabilecek fırsat ve olumsuzlukları can alıcı bir biçimde belirlemektedir. Bunun ötesinde, “(...) bizzat insanlığımız gitgide daha fazla veri-imge bakımından tanımlanır. Bizim her yerde bulunan aygıtta, her yerde bulunan bağlantıya göre kim olduğumuz, kendimize ya da birbirimize göre kim olduğumuzdan daha önemlidir. İnsan olmak, bir özellik olmaktan o kadar uzaktır ki, (...) insan oluş, kendilerine karşı sorumlu olduğumuz gözetim tabanlı güçlerce yeniden tanımlanabilir” (Lyon, 1997: 297). Elektronik gözetimin “nesneleriyle” ilişkisini belirleyen bu “yeniden tanımlama”lardan birini ve belki de en önemlisini, kuşkusuz, “insan oluş”un “tüketici oluş” olarak tanımlandığı bağlamlar ortaya koymaktadır.

Gözetim Ağlarında Tüketiciler: Tüketim Toplumu'nda Gözetim ya da Gözetim Toplumu'nda Tüketim

Sosyal kuramcılar arasında, çağdaş toplumun bir “tüketim toplumu” olduğu yolunda yaygın sayılabilecek bir mutabakat söz konusudur. Tüketime ilişkin analizler, çoğunlukla, gerek postmodernizm (Featherstone, 1996) gerekse post-Fordizm (Hall & Jacques, 1995) üzerine yürütülen daha kapsamlı tartışmaların bir parçası olarak varlık kazanmıştır. Her iki bağlamda da öne çıkan genel eğilim, tüketimin, "yeni" toplumun en azından sosyo-ekonomik doğasını anlama ve analiz etmede anahtar kavram olarak alıkonmasıdır. Bu anahtar kavram, yer yer belirleyici bir hüviyetle bütün bir toplumun doğasını resmetme işine seferber edilmekte ve bu yapıldığında "tüketim toplumu" terimi öne çıkmaktadır.

Tüketim toplumu, toplumun bütün üyelerinin “tüketiğine” dair, hemen bütün zaman ve toplumlar için geçerliliği olan alelade ve sıradan gerçeklikten daha fazlasını anlatmaktadır. Tüketim toplumu, esasen, üyelerini şekillendirme tarzının her şeyden önce tüketici rolünü oynama gereksinimince belirlendiği ve temel normların söz konusu rolü oynama yetenek ve arzusunun işaret ettiği, üyelerini tüketici yetenekleriyle / tüketici olarak kullanan toplumdur. Tıpkı, modernliğin daha erken evresindeki “üretim toplumu”nun üyelerini esasen üreticiler olarak kullanmasında ve üyelerini şekillendirme tarzını bu rolü oynamaları gereksinimince belirlemesinde olduğu gibi (Bauman, 1999a: 39-40, 1999b: 92-93). Tüketim toplumu, insanın üretimdeki rolünün, yaşamının ve kimlik duygusunun odak noktası olduğu bir durumdan uzaklaşmayı ima etmektedir. İsteki roller yerine, şimdi, çeşitli aile içi formasyonlardaki roller, çeşitli cinsel yaşam tarzları içindeki roller, boş zamanları değerlendirme etkinlikleri içindeki roller gibi, genel anlamda tüketim olgusu içindeki roller gittikçe daha fazla önem kazanmakta (Bocock, 1997: 14); toplum artık, üyelerinin “tüketici” olarak kapasiteleriyle ilgilenmekte ve onları söz konusu doğrultuda biçimlendirmektedir.

Bir tüketim toplumunun tüketicisi, “bu zamana kadar görülen herhangi bir başka toplumdaki tüketicilerden tamamen farklı bir yaratıktır” (Bauman, 1999b: 93). Tüketim toplumunun ideal tüketicisi, hiçbir şeyi kesin bir şekilde benimsememekte, gereksinimlerinin tam olarak karşılandığı fikrine kapılmamaktadır; burada geçerliliği olan tek şey, her türlü bağlanmanın asli geçiciliği ve uçuculuğudur. Gereksinimlerle bunların tatminleri arasındaki geleneksel ilişki tersine çevrilmiştir: Tatmin vaadi ve umudu, tatmin edileceği vaat edilen gereksinimden önce gelmekte ve her zaman mevcut gereksinimden daha yoğun ve çekici olmaktadır. İdeal bir tüketicinin tutumlarını belirleyen şey, bu nedenle, gereksinimlerin karşılanması ya da tatmini değil, “henüz hiç hissedilmemiş ya da bilinmeyen arzuların ıstırabıdır” (Bauman, 1999b: 95). Tüketici, maddi anlamda servet biriktirme ya da mülk edinme hırsıyla değil, yeni bir şeyin ve önceden bilinmeyen bir duygunun vereceği heyecan saikiyle hareket etmektedir. Gereği gibi işleyen bir tüketim toplumunda, tüketiciler, faal bir

şekilde "baştan çıkartılma" ya da "ayartılma" peşindedirler; "(c)azibeden cazibeye, ayartılmadan ayartılmaya, bir yemden diğerine atılarak yaşarlar" (Bauman, 1999a: 43).

Böylece "tüketicinin görevi", daha fazla tüketimle sonuçlansın veya sonuçlanmasın, daha fazla tercih etmektir. Bu bağlamda, Bauman'a (1999a: 41,47) göre, geleneksel panoptik kurum ve metotlar "tüketicinin görevlerine" açıkça aykırıdır. Zira insanları rutin, belirlenmiş ve tekdüze davranma yönünde eğiten panoptisizm, bunu, en temel düzeyde tercihi sınırlandırarak ya da toptan ortadan kaldırarak yapmaktadır. Tüketici, "rutin yokluğu" ve "aralıksız tercih" durumunda olma ile karakterize olduğundan, panoptisizmin üretmekte uzman olduğu karakter özellikleri ve yaşam tutumları ideal tüketicilerin üretiminde verimsiz kalmakta; panoptisizmin kendisi, zorunlu askerliğin kaldırılması ve teknolojinin gelişimine paralel olarak endüstriyel üretimde emek gücünün öneminin ve hacminin azalması gibi gelişmeler sonucu nüfusun büyük çoğunluğunu masseden panoptik kurumların işlevsizleştiği, arzu ve tercih etrafında örgütlenmiş bir topluma "oturmamaktadır".

Bauman'a göre, genel bir bağlamda, "üreticiler toplumu"nda panoptisizmin temsil ettiği normatif düzenlemenin yerini, tüketiciler toplumunda ayartma almaktadır (Bauman, 2000: 59). Normatif düzenleme ya da denetleme ise, şu koşullarda, tüketicilik oyununu oynayamayan "eksikli tüketiciler"e yönelik olarak işlemektedir. Eksikli tüketiciler, gerekli yetilerden mahrum oldukları için tüketici piyasasının ayartmalarına tepki veremeyen, tüketici seçimi bağlamında tanımlanan "özgürlük"e göre "özgür bireyler" olamayan insanlardır. Alışveriş merkezleri ve süpermarketler, "yeni tüketimcilik imanının mabetleri ve tüketimcilik oyununun oynandığı stadlar, çevrelerine yerleştirilen izleyici kameralar, elektronik alarmlar ve ağır silahlı gardiyanlar yardımıyla" bu eksikli tüketicileri içeri almamaktadırlar. "Şanslı ve mutlu tüketicilerin yeni özgürlüklerinin tadını çıkardıkları semtler ile ev ve arabalarını daimi kuşatma altındaki kalelerin surları olarak gören tüketici bireyler de öyle". Tüketici yaşamın arılığını koruma dürtüsünün harekete geçirdiği derin kaygı, kendisini, eksikli tüketicilerin dışlanıp denetlenmesinde ve daha yüksek sesle telaffuz edilen suçsallaştırma eğiliminde bulmaktadır (Bauman, 2000: 25-28).

Küresel kapitalizmin tüketicilerinden farklı olarak nüfusun yoksul kesimlerinin kendi konumlarında sıkışıp kaldıklarını belirten Bauman, "tüketici piyasasının tüm aktif yurttaşlık biçimlerini gölgede bıraktığı" bir "yurttaşlıktan tüketiciliğe geçiş eğilimi"ne işaret etmektedir (Lyon, 2012: 217). Söz konusu analizi boyunca Bauman, belirtildiği üzere, denetim ve gözetimi "tüketim"in erişim alanı dışında kalan (ya da daha doğru bir deyişle, bu alana dahil olamayan) "marjinal bölgelerde" iş gören süreçler olarak kavrama eğilimi göstermektedir. Normatif düzenlemenin marjinle sınırlandırılması, asli olarak, tüketimin, tüketimciliğin ve bunlar temelinde kurulu bir toplumsallığın doğasıyla ilişkilendirilmektedir. Oysa böylesi bir toplumsallığın işleyiş koşulları, içine tüketicileri de alan ve böylece denetimi toplumun marjinlerinden merkezine çeken yoğun bir gözetim faaliyetini de içermektedir. Kimilerinin "panoptik" özellikler sergilediğini düşündüğü bu gözetim, hem tüketici olan ile tüketici olmayanı ("eksikli tüketiciler") normatif ve pratik olarak birbirinden ayırmaya ve ikincileri

dışlamaya, hem de tüketici olanların yer yer manipüle etmeye (“ayartmaya”) varan yoğun bir denetimine izin vermektedir. “Ayartma/baştan çıkarma” terimi, pazarlamacıların tüketicileri mal ve hizmet satın almaya ikna etme çabalarını tanımlamaktadır. “Olası” suçlu gruplarının oluşturulmasına yönelik “kategorik şüphe” kavramına benzer şekilde, “ayartma” da para harcama olasılığı en yüksek kişilerin tespiti ve bunlara dönük özel uygulama, mal ve hizmetlerin belirlenmesi amacıyla veri-tabanları bazında bir işlemselliği içermektedir. Söz konusu süreç de bir kere daha, kodların/veri-imgelerin insanların yaşam fırsatları açısından belirleyiciliğini, kategorizasyonlar marifetiyle belli fırsat alanlarına dahil edilmelerinin ve belli fırsatlardan dışlanmalarının gündelik tercihlerine olan etkilerini ortaya koymaktadır (Lyon, 2013: 150-1).

G. Ritzer, konuya ilişkin tartışmasında, *panopticon*'un, kendisinin “yeni tüketim araçları” olarak adlandırdığı düzlemde varlık kazanan gözetimi kavramada elverişli bir metafor olduğunu belirtmektedir. Ritzer'e göre, yeni tüketim araçları, “tüm toplumsal yapı'yı kuşatır hale gelen 'Hapis takımadaları'nın bir parçası olarak” değerlendirilebilir (Ritzer, 2000: 122). Bu, tam olarak bütün yeni tüketim araçlarında bir panoptik düzeneğin bulunduğu anlamına gelmese de, gerek çalışanların gerekse müşterilerin gözetlenebileceği pek çok noktanın (kameralar, videolu güvenlik odaları, vb.) varlığına ve daha önemlisi, gözetleniyor olma olasılığının gerek çalışanların gerekse müşterilerin denetimini mümkün hale getirmesine işaret etmektedir. Mimari tasarım ve mekanın düzenlenişi de, çoğu zaman böylesi bir gözetimi olanaklı kılmaya yönelikmiş izlenimi vermektedir. Sözelimi “(a)alışveriş merkezleri, işleyişinin her aşamasını denetleyen çeşitli ileri teknolojilerle teknolojik olarak denetlenen bir krallık olarak görülebilir. Sıcaklık, ışıklandırma, gösteriler ve mallar üzerinde sıkı bir denetim uygulanır. Zaman ve mekan merkezi penceresiz yaparak denetlenir; dışarıdaki birini çağırma için birkaç kapı vardır; alışveriş merkezinin bir örneği her yerde olabilecekleri anlamına gelir; çoğunlukla hiç saat bulunmaz; bakım ve düzenli model yenileme alışveriş merkezlerinin yaşlanmıyormuş gibi görünmelerini sağlar; alışveriş merkezlerinde genel olarak gerçek olmayan bir kusursuzluk vardır” (Ritzer, 2000: 119).

Böylesi bir düzenleme, hemen her yönüyle, müşterilerin gözetimine ve denetimine hizmet etmektedir. Mesela, Kowinski'nin “Zombi Etkisi” dediği şey, yani zamanın geçtiğini fark etmeden saatlerce alışveriş merkezinde dolaşma, bu yolla mümkün hale gelmektedir. Alışveriş merkezleri, müşterileri bu duruma sokarak onların daha fazla mal ve hizmetle karşılaşmalarına ve daha fazla “satın almalarına” zemin hazırlamakta; müşterilerin duygularını parlak, canlı ve “hoş” ortamlar sunarak yönetmektedir. Bu olgu, yani müşterilerin duygularının denetlenmesi, alışveriş merkezinin genel denetim aygıtının doğal bir özelliği, bir bileşeni olarak değerlendirilmektedir. Gözetim kameraları, hırsızlık ve öteki suçlara karşı tetikte olan özel personel, faaliyetler üzerindeki gözetimi en fazlaya çıkarmak üzere tasarlanmış ya da bazı şeyleri yapmaya ve bazılarını yapmamaya yöneltmek üzere düzenlenmiş mekanlar, söz konusu aygıtın öteki bileşenleri arasında sayılabilir. Bu sayede, yalnızca “kuşuklu” görünenler (veya “eksikli tüketiciler”) değil bütün müşteriler izlenmekte ve

bu, genellikle görünmez ve anonim bir tarzda gerçekleştirilmektedir (Ritzer, 2000: 119- 121).

Tüketici gözetimi, esasen, tüketim mekanlarının dışına taşan bir eğilim sergilemekte; bunun da ötesinde, her zaman tüketicinin tüketim mekanlarına iştirakine bel bağlamamaktadır. Bu, mağaza içi müşteri hizmetleri ve işlemlerinde olduğu kadar, çeşitli pazarlama süreçlerinde de elektronik işlemcilerle başvurulmasının doğal bir sonucudur. Elektronik teknolojiler, tüketici gözetimini tüketim mekanlarından daha geniş bir toplumsal uzama taşımanın araçlarını sağlamaktadır. Mallarını ve hizmetlerini satmak isteyen pek çok şirket, potansiyel tüketicileri tam bir kesinlikle hedeflemek için söz konusu araçlara sahiptir. Bilişim teknolojisinin devasa teknik kaynakları kimlik saptama, iz sürme ve ileri toplumlardaki hane halklarının tüketim faaliyetlerini yönlendirme girişiminde seferber edilmektedir. Satın alma davranışları ve alım gücü hakkında ulaşılabilen kayıtlardan derlenen veriler, gerek tüketicilerin gözünde daha da özel harcama biçimlerini cazip kılma amacına yönelik olarak, gerekse hakkındaki kayıtlar bir noktada geçerli tüketim normlarına uymadığını veya kendi harcama gücünün üstüne çıkıp onaylanamaz borçlara girdiğini gösterenlerin seçimlerini sınırlama amacına yönelik olarak bir araya getirilmektedir. Böylece tüketici gözetimi, tüketme yeterliği düzeyine dayanan sosyal bölümlenmeleri yansıtması ve pekiştirmesinin yanı sıra, tüketici olanların genel şeffaflığını da artırmaktadır. Bu nedenle tüketici özgürlüğü dünyası, aynı zamanda bir sosyal denetim dünyasıdır; sosyal düzen, şimdi, tüketimin canlandırılması ve yönlendirilmesi yoluyla sürdürülmektedir (Lyon, 1997: 192-193).

Tüketici gözetimi, özünde, kişisel zevklerin, modaların ve simgelerin sistematik olarak izlenmesini ve bunlara müdahale edilmesini içermektedir. Bilişim teknolojilerini yoğun bir biçimde kullanan ticari kuruluşlar, görünürde ilişkisiz çeşitli veri tabanlarında içerilen isim, adres, telefon numarası, gelir, (“kredi kartı kullanımı” gibi “kayıtlarda yer eden” çeşitli tüketim işlemleri esnasında belirlenen) tüketici öncelikleri ve hatta etnik köken ve cinsiyet gibi kişisel bilgileri bir araya getirerek, farklı bölgelerde bulunan fakat benzer zevk ve alım gücüne sahip tüketicileri belirlemekte ve kümelemektedir. Tüketicilerin böylesi profillerinin oluşturulmasında, güçlü veri tabanlarından başka istatistiki işlem süreçleri de birinci derecede işlevseldir. Eşleştirilen veri tabanlarının istatistiki yorumu, “belirli nüfus grupları hakkında, belirli bir gelir aralığından geldikleri, benzer hayat tarzı ve eğitim geçmişleri olması eğilimi taşıdıkları hatta aynı etnik geçmişten geldikleri konularında öyküler anlatır” (Lyon, 1997: 200). Farklı kaynaklardan dijital olarak derlenen verilerin istatistiki “sindirimi” ile elde edilen tüketici profilleri, farklı tüketici tiplerini tanımlamaya yarayan sosyal gruplanmalar kadar, mesela kimin kredi alabilir kimin alamaz olduğu konusunda hükümler oluşturmaya yarayan bireysel tanımlamaları da ifade edebilmektedir (Lyon, 1997: 198- 218, Lyon, 2006: 86-7).

Veri tabanlarına dayalı tüketici gözetiminde; bireysel kimliklerle bağlantılandırılması zorunlu olmayan istatistiki verilere dayanan piyasa araştırması ve kimlikleri saptanmış bireylere sunulan gerçek pazarlama olmak üzere, iki farklı strateji

söz konusudur. Piyasa araştırması, özgül bir nitelik etrafında kümelenendirilmiş büyük veya küçük kolektiflerin davranışını yönetme girişiminin bir parçasıyken; pazarlama, bireyleri ürünleri veya hizmetleri satın almaya ikna etme uğraşında kullanılmaktadır. Doğrudan pazarlamanın ve isme gönderilen öteki reklamların hedefi olanlar, bir davranışı yönlendirme girişiminin nesnelere sahiptirler. E. Novek ve diğerleri, pazarlamanın doğasını, tüketicilerin konum kaybetmesinin özgül bir yolu olarak gördükleri “vasıfsızlaştırma” ile ilişkilendirmektedirler. Novek'e göre tüketiciler, doğrudan pazarlamadan gelen dar bilgi akışına gitgide daha bağımlı hale gelmekte, bunun sonucunda da bilgili tüketiciler olarak seçim yapma imkanlarını aşamalı olarak kaybetmektedirler; zira “tüketiciler satın alma kararlarını abone bilgi akışlarına (doğrudan pazarlama gibi) dayandırdıkları zaman, alternatifleri tanımlama yetenekleri azalır ve kendi normal bilgi kontrol davranışları sınırlanır” (Lyon, 1997: 263). Bu durum, Wilson'un altını çizdiği gibi, bilgi eşitsizliklerini artırmakta ve tüketicileri şirket iktidarına karşı savunmasız kılmaktadır (Lyon, 1997: 206).

Tüketici gözetimi, kapitalist girişim stratejilerinin bir parçası olarak varlık kazanmaktadır. Bu bağlamda V. Mosco, gözetimin, elektronik bilgi hizmetleri ve işlemleri aracılığıyla ticari alanda hem daha yaygınlaştığını hem de daha derine nüfuz ettiğini; bunun sonuçlarının ise “mahremiyete tehdit” terimlerinin kapsayabildiğinin çok ötesine geçtiğini belirtmektedir. Mosco'ya göre tüketici gözetimi, çağdaş kapitalist işletme yönetiminin organik bir bileşeni olarak, sosyal denetimle ayrılmaz biçimde bağlıdır. Benzer şekilde K. Robins ve F. Webster de, ticari gözetimi işyeri yönetiminin bir ürünü olarak görmekte ve kapitalist kökenli bilgi, beceri ve enformasyon toplamının artık Fordist-Taylorist fabrikanın ötesinde gerçekleştiğini öne sürmektedirler. Bilişim teknolojilerinin, bilimsel işletme yönetiminin Taylorcu ilkelerinin üretim alanından tüketim alanına kapsamlı bir şekilde yayılmasını kolaylaştırdığını savunan Robins ve Webster'e göre, “telealışveriş, küresel ve belirli hedefe yönelik reklamcılık ve elektronik piyasa araştırması gözetimi, bunların tümü, daha 'verimli' ilişkiler ağına sahip bir piyasa oluşturmak üzere birleşirler” (Lyon, 1997: 102). Bu durumda, kredi kartı ile alışverişler ve bankadan para çekme gibi işlem bilgisi toplama araçları, gözetime eşlik etmektedir. Söz konusu süreci “Sosyal Taylorizm” olarak nitelendiren Robins ve Webster, “sosyal bilgi toplanmasını”, toplumun tüm alanları boyunca hakim olan kapitalist ussallığın bir parçası olarak değerlendirmektedir. Tüketici davranışını etkilemeye çalışmak üzere işlem bilgisi kullanma süreci, bazen, “sosyal işletme yönetimi” olarak da adlandırılmaktadır. Aynı bağlamda O. Gandy, özellikle kişisel tüketici verilerinin, çağdaş kapitalizm içinde hayati bir “enformasyon metası” haline gelme yolları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Büyük ölçüde resmi ve kamusal kaynaklardan; mesela devlet organlarınca hazırlanan nüfus sayımı verilerinin mikro analizinden elde edilen söz konusu veriler, kar amaçlı ticari kurumlarca kullanılmaktadır. Daha özgül bir bağlamda, kişisel veri ve kimlik saptama, pazar değeri olan bir meta haline getirilmiştir; ticari veri sanayisinin kendisi ABD'de yılda 50 milyar dolar değerindedir (Lyon, 1997: 194-202).

Tüketici gözetimini kapitalist girişimciliğin yayılımı ve stratejileri bağlamında değerlendiren analize göre, geçmişte işçilere yönelik olarak işleyen ve onların geri

birakılmasıyla sonuçlanan süreç, şimdi tüketicilere yönelik olarak işlemekte ve onların vasıfsızlaştırılıp kişisel özerkliklerinin kaybettirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Aynı analiz uyarınca elektronik gözetimin yaptığı şey, “ben”lerin nasıl oluşturulduğunu ve denetlendiğini daha açıkça göstermekten ibaret olmaktadır (Lyon, 1997: 250). Benzer bir analiz çizgisinde; elektroniğe dayalı tüketici gözetiminde “ben”lerin oluşturulması, yani veri öznelerinin tüketiciler ve tüketici olmayanlar olarak tanımlanması, ikincilerin dışlanması ama bu arada birincilerin kendi aralarında sınıflandırılması, manipüle edilmesi, denetlenmesi ve bütün bu işlemleri temellendiren “kesinleştirilemeyen gözlem” süreci gibi özelliklerin panoptisizmi anıştırdığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, Lyon’un (1997: 215-219) altını çizdiği gibi, burada, denetimin itaate zorlayabilen dışlayıcı ve cezalandırıcı biçimlerinden çok, istenen davranışlar için kanalların yaratılmasına dayanan daha incelikli biçimler söz konusudur. Pek çok tüketici gözetimi uygulaması, Taylorist veya panoptik yöntemlerle benzeşmektedir; ancak tüketici düzeninin yol gösterici ilkesi acı veya zorlama değil, haz olmaktadır. Tüketiciler, şirket iktidarının sunduğu mal ve hizmetleri tüketmenin hazlarıyla uyum içinde olmaya ayarlanmaktadır. Burada, daha çok, Aldous Huxley’in Cesur Yeni Dünya (2000)’sında betimlediği, “Ford-sonrası dünya” insanların “soma” maddesinin sunduğu hazlar sayesinde uyum göstermeye ayarlanmasına benzer bir düzen garantisiz söz konusudur.

Tüketici gözetimi, nihai olarak, doğrudan veya zorlayıcı olmamakla birlikte, tüketici becerilerini öğretme ve tüketicileri piyasa kurallarına göre davranışı içselleştirmeye özendirme konusunda başarılı olmaktadır. Nitekim milyonlarca tüketici, onları tüketici becerileri konusunda eğitmeyi ve satın alma davranışlarını yönlendirmeyi amaçlayan girişimlere konu olmaktadır. Bu girişimler, çoğunlukla, amaçlananın ötesinde toplumsal sonuçlar doğurmaktadır: “Gözetim, tüketicileri dikkatle eler, onları özgül becerilerin öğretilmesi ve ekonomik durumlarına göre eğitilecekleri kaba kategorilerde kümelendirir. Bunun gözetimin zorlayıcı bir biçimi olması zordur; ama pazarlama şirketlerinden alınan bilgilerle karar verilmesi, tüketimci düzene katkıda bulunan ve insanların keyifle uyduğu bir biçimdir. Böylesi bir gözetim bir yandan da piyasa durumları kendilerinin tüketimci çevreye katılmasını önleyenleri de bir arada sınıflar. İşte bu grubun, sadece şirketlerden değil ayrıca sosyal yardım ve polis kurumlarından da hapseden (carceral) türde bir gözetimi yaşaması çok daha olasıdır. (...) Tüketici gözetimi böylesi ayrımları yeniden üretir ve pekiştirir” (Lyon, 1997: 304-5). Tüketici gözetimi, böylece, “hedef kitlesinin” ötesine uzanan toplumsal denetim biçimlerini de tetikleyebilmekte, bunlara eklenilebilmektedir.

Sonuç

Çağdaş toplumun temel karakteristiklerinden biri olarak öne çıkan tüketimin, toplumsal gözetim ve denetimin yapısal özelliklerini etkilemesi kaçınılmaz görünmektedir. Bir taraftan, mal ve hizmet pazarlama süreçlerinde tüketicilere ilişkin veriler tüketici profilleri oluşturulması amacıyla yönelik olarak toplanıp derlenirken;

diğer taraftan, veri depolama ve işleme kapasitesindeki artışı tanımlayan bilişim teknolojilerindeki gelişmeler bütün bu süreçleri mevcut haliyle mümkün hale getirmekte, onlara kapsam ve ölçek bakımından yaygınlık kazandırmaktadır. Söz konusu bağlamda bilişim teknolojilerinin teknik imkanları (kredi kartları, çeşitli bankacılık işlemleri, online alışveriş, vb. işlemler üzerinden) kimlik saptama, iz sürme ve tüketim faaliyetlerini yönlendirme girişiminde seferber edilmektedir. Tüketici davranışını etkilemeye çalışmak üzere işlem bilgisi kullanma sürecinde kişisel tüketici verileri, çağdaş kapitalizm içinde hayati bir “enformasyon metası” haline gelmiştir. Satın alma davranışları ve alım gücü hakkında ulaşılabilen kayıtlardan derlenen veriler, gerek tüketicileri belli harcama biçimlerine yönlendirme amacına yönelik olarak, gerekse hakkındaki kayıtlar geçerli tüketim normlarına uymadığını veya kendi harcama gücünün üstüne çıktığını gösteren tüketicilerin seçimlerini sınırlama amacına yönelik olarak bir araya getirilmektedir. Böylece tüketici gözetimi, tüketici olanların genel şeffaflığını artırmasının yanı sıra, tüketme yeterliği düzeyine dayanan sosyal bölümlenmeleri de yansıtmakta ve pekiştirmektedir.

Tüketim toplumunda gözetimin işlerlik kazandığı iki boyut ayırt edilebilir: gözetim süreçleri, ilk olarak, “üreticiler toplumu”ndaki normatif düzenlemenin yerini “ayartma”ya bıraktığı tüketim toplumunda, tüketici piyasasının ayartmalarına tepki veremeyenlerin tespitini ve dışlanmasını sağlayan, tüketici olanlar ile ol(a)mayanları ayırt etme işlevini yerine getirmektedir. İkinci olarak, tüketici olanların görünürlüklerini artırmakta ve yer yer manipüle etmeye (“ayartmaya”) varan yoğun bir denetimine izin vermektedir. Pazarlamacıların tüketicileri mal ve hizmet satın almaya ikna etme çabalarını tanımlayan “ayartma/baştan çıkarma” terimi, para harcama olasılığı en yüksek kişilerin tespiti ve bunlara dönük özel uygulama, mal ve hizmetlerin belirlenmesi amacıyla veri-tabanları bazında bir işlemselliği içermektedir. Bu boyutuyla tüketici gözetimi, kişisel zevklerin, modaların ve simgelerin sistematik olarak izlenmesini ve bunlara müdahale edilmesini içermekte ve söz konusu süreç, kodların/veri-imgelerin insanların yaşam fırsatları açısından belirleyiciliğini; kategorizasyonlar üzerinden belli fırsat alanlarına dahil edilmelerinin ve belli fırsat alanlarından dışlanmalarının gündelik tercihlerine olan etkilerini açık etmektedir.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde tüketici gözetimi, böylelikle, veri öznelerin “tüketiciler” ve “tüketici olmayanlar” olarak tanımlanmasını, ikincilerin dışlanmasını ve birincilerin kendi aralarında sınıflandırılmasını, manipüle edilmesini ve denetlenmesini ifade etmektedir. Bu nedenle tüketici gözetiminin gündeme getirdiği sorunlar mahremiyet ve hatta toplumsal denetimi aşan yönler taşımakta; var olan toplumsal eşitsizliklerin sürdürülmesi ve yeniden üretilmesine ilişkin pratikleri içerdiği oranda bir toplumsal adalet sorununu da gündeme getirmektedir. Ve şimdi, “üretim, çalışma, disiplin” üçlüsünün yerini “tüketim, haz, eğlence” üçlüsüne bıraktığı çağımızda, gözetim daha yoğun, daha incelikli biçimlerde ve toplumsal katılımın daha hayati bir koşulu ile bütünleşmiş olarak gerçekleştirilmektedir.

Kaynaklar

- Bauman, Zygmunt. (1999a), *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, çev. Ümit Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Zygmunt. (1999b), *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Zygmunt. (2000), *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bocock, Robert. (1997), *Tüketim*, çev. İrem Kutluk, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara
- Bozkurt, Veysel. (2000), "Gözetim ve İnternet: Özel Yaşamın Sonu mu?", Birikim, Ağustos, Sayı: 136
- Featherstone, Mike. (1996), *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hall Stuart, Jacques Martin (1995), *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Huxley, Aldous. (2000), *Cesur Yeni Dünya*, 2.b., çev. Ümit Tosun, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Kumar, Krishan. (1999), *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara
- Lyon, David. (1997), *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, çev. Dilek Hattatoğlu, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Lyon, David. (2006), *Gözetlenen Toplum: Günlük Hayatı Kontrol Etmek*, çev. Gözde Soykan, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Lyon, David. (2012), *Vesikalı Yurttaş: Gözetim Aracı Olarak Kimlik Kartları*, çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Lyon, David. (2013), *Gözetim Çalışmaları: Genel Bir Bakış*, çev. Ali Toprak, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Ritzer, George. (2000), *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, çev. Şen Sürer Kaya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.